

Viszonyok, viszonylatok

Íróársak Kós Károly-portréi

Virtuális portréről beszélünk, természetesen, arról, amelyet írók, íróársak alkottak, mondhatnánk úgy is: Kós Károly impakt-faktorát vizsgáljuk, az idézettségét, a hivatkozási listáját: de persze, annál többet, a viszonyt, amely íróársaihoz fűzte, de azt főképp, amely őket fűzte Kós Károlyhoz és az életművéhez. Nem irodalomtörténészek, kritikusok tanulmányrészletei, ítéletei idézgetnek ide, hanem szépírók gondolatai, igen gyakran tehát nem az esztétikai érvkészség eszköztárát látjuk csatasorba állítva, hanem érzelmi érveléseket hallunk, sistergő szubjektivitású okfejtéseket is akár. S máris jelezhetjük: az irodalmi közélet mai viszonyaihoz mérten lenyűgözőnek tetszhet az az érdeklődés, szakmai kíváncsiság, figyelem, amellyel a vizsgált térben és időben az írók egymás munkáit nézték, amellyel írói életutakat nyomon követtek. Kortársak: idősebbek és ifjú írópalánták, de a jelenkor írói-költői is szerepelnek ezen a listán, baráti és szakmai „halmazban” mondatok, ítéletek rajzolják egyre életszerűbbé a műfajok erdeiben bolyongó építész, grafikus, író, irodalomszervező, szerkesztő, politikus képzeletbeli portréját nem mindig kritikátlanul, de sohasem ellenségesen. Aki 1883. december 16-án látta meg a világot Temesváron erdélyi cipszer család gyermekeként, tehát napra pontosan majdnem százharminc éve, s 1918 karácsonyán, a bezáródó határ előtt végleg eldöntötte, hogy magyarból kisebbségi magyarrá válik. S vállalta, Czine Mihály szavaival, az „építész világgraszoló lehetőségei helyett a két világháború közötti kisebbségi sorsot”. Meg a második világháború utánit is. Minden méltóságával és méltánytalanságaival, cenzoraival, szellemi terrorjával, utazási korlátozottságaival, tájékozódási gátjaival, a magyar rádió meghallhatatlanná zavart, az éterbe száműzött hangjaival, elorozott vagy meghamisított információival, az építész, az író, az értelmiségi embert lefokozó, megalázó lehetetlenségeivel. Életének, életútjának, alkotói habitusának összefoglaló jellemzésére az „építő ember” a legtalálóbbs kifejezés, írja Czine.

CS. NAGY IBOLYA (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője.

Ő, Kós Károly, az 1921-es, a bibliai Ézsaiás prófétát s Keresztelő Szent Jánost idéző *Kiáltó szó* című kisebbségi kiáltvány megfogalmazója; a magyar könyvkiadás-történet egyik legjelentősebb vállalkozása, az 1924-ben alakult Erdélyi Szépműves Céh alapítója, egyben írója, szerkesztője, grafikusa, sztánai házával, a „tehermentes” Varjúvárral, az otthonával tehát, a kiadó nyomdai biztosítóka, a nyomdaszámlák ingatlan fedezete. S tovább: az első világháború után, a wilsoni eszmék hatására, az önrendelkezés hitében-vágyában Erdélyben, illetve Románia más területein is megalakult, megalakítani óhajtott három, reményteli, köztársaság: a bánági (bánáti), a székelyföldi, majd a kalotaszegi közül utóbbinak a szellemi atyja, zászlójának, pénznemének és bélyegének tervezője; az újjáélesztett *Kalotaszeg* című lap szerkesztője; a romániai magyar kisebbség első politikai pártja, az *Erdélyi Néppárt* alapítója (1921). Woodrow Theodor Wilson amerikai köztársasági elnök 1918-ban hirdette meg 14 békepontját, melyek többsége a népek önrendelkezési jogával foglalkozott, esetünkben így: „Ausztria-Magyarország népei részére, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségeit” (10), és így: „Minden népnek joga van megválasztani, milyen fennhatóság alatt akar élni.” Ráadásul Románia az 1918-as gyulafehérvári nemzetgyűlés proklamációjában óriási jogokat ígért a nemzeti kisebbségeknek. Nemcsak teljes politikai jogegyenlőséget, érdekvédelmet, szabad anyanyelv- és vallásgyakorlatot, teljes szólás- és lelkiismereti szabadságot stb., de saját törvénykezést, bírakat is. A remény tehát, hogy létezhet *önrendelkezési jog*, még realitásnak is tűnhetett fel. Egy ideig: a Kalotaszeg Köztársaság a wilsoni önrendelkezési teória kudarcra ítéltetett megvalósítási kísérlete, egyben a jelen autonómia törekvéseinek korai, mára nézvést nem igazán biztató előképe lett, lehetett csupán.

De Kalotaszeg Kós Károly életútjának szimbólumértékű tája is: nem csak mert a múltjával, történelmével, a korabeli jelen és a kisebbségi jövő lehetőségeivel, kényszerűségeivel és kötelezettségeivel a Kós Károly is megálmodta transzszilván eszme egyik legfőbb, metaforisztikus földrajzi pontja. Azért is, mert a polihisztor alkotó, a teremtő, az építő ember számára élet- és élményanyagával mindenkor témát kínáló terep.

Kalotaszeg-élmény

És azért, mert annak az otthonélménynek, annak a létszemléletnek, világlátásnak a szimbóluma, amelyet például Illyés Gyula vesz észre és fogalmaz meg, kiváló érzékenységgel, a *Kalotaszeg* című könyvről írott, *Nyugat*-beli kritikájában (1932, 18). Ide kapcsolható, hogy ez az értelmező érzékenység pár évvel később (1936-ban) majd egy francia könyv, az olasz származású, francia Giono *Zeng a világ* című, a provance-i paraszti világot bemutató, szociográfiai hitelű, de a művészi átformáltság esztétikai régiójába emelt regényének elemzésében (egyúttal fordításában) mutatja meg igazi mélységeit. Az előszóban s naplójegyzetekben

(1939) is írja Illyés: „Hogy egy népnek milyen a lelki világa, a lelki képe, annak kialakításához nyomósan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe. Ez a tükörtartás világszerte a szellem embereire – különösen a tollnak s az eszmecsere egyéb eszközeinek forgatóira – hárul”; s úgy látja, írja, hogy Giono könyveinek alakjai nem „elemi társadalmi kíváncsalmak előtt” toporognak, hanem ezeken már túl, „az előtt állnak, ami a léleknek kell”. Giono tükre ezt a lelki képet mutatja. Az ő regényalakjai nem a betevőért küzdenek, írásaiban nem földet követel az ember – inkább „a föld embert”: értelmezi Illyés. Abban a művilágban „az égi erők a civilbe öltözött Zeusz módjára a földön járnak, a szó szerinti, a megművelhető és taposható földön”, a könyv hősei sohasem kenyérgondokról beszélnek, hanem valamiképp: eszmékről. A latin szellem folytatójának látja Illyés Gionót, másnak, mint az illyési puszták zsellér népét, mely nép „telepatikusan megérzi ura gondolatát, s már teljesíti is, amint az olyan szolgálhoz illik, akinek már apja, anyja, dédje és üke is egy helyben és egyfajta urat szolgált”. Hol volt ugyan a „tengerként hullámzó latifundiumok pusztáin” (Illyés) földön járó Zeusz, s hol a gionói regényvilágban engedelmes szolgál? Illyés Gyula számára elemmentaris élmény volt Felső-Provence paraszti lakóinak szabad, latin lelkülete. (Csak érintőlegesen említsük meg, itt ki nem fejthetőbb, hogy a rácegresi táj másik, otthonos írója, Lázár Ervin novellavilága a létrealitásnak egy másik, mágikusabb változatát jeleníti meg, egy másik tükröt tart szülőföldje emberei elé, s ugyanott, ugyanazokban az emberi közösségekben, olyasféle létvarázslatokat is észlel, amilyeneket Illyés a messzi provance-i világban vagy épp a kalotaszegi tájakon a Kós Károly-festette kép segítségével látott megcsillanni.)

A *Kalotaszegben* Kós Károly olyan népjellemzést ad, amely Illyés számára akár ismerősnek is tűnhetett fel, akár mint hasonló jelenhetett meg előtte a néhány évvel későbbi Giono-könyvet olvasva-fordítva. E nép, írja tehát Kós, általában módos, bár nem gazdag. Ritka közöttük a nagygazda, de koldus sincs. Földjét jól műveli, de abból nem él meg, mással is foglalkozik tehát, kitűnő érzéssel és ízléssel készít dísztárgyakat, s cselédnek „csak ritka esetben szegődik”. „Műveltsége átlagon felüli”, igen ritka az írni-olvasni nem tudó, sokuk végez középiskolát, szakiskolát, inasiskolát. Tiszta és rendes a ruházata, a háza tája is. Takarékos, de nem bohém, a föld „szinte egészében a tulajdona”, mert nagy- és középirtokos urait „a múlt század rendjén jórészt kivásárolta úgy, hogy a háború utáni földreform lényegében nem változtatott a birtoklás rendjén”. Kálvinista egyházához és vallásához hűséges, de nem bigott, tanulékony, optimista, „nem úrtisztelő, de nem is úrgyűlölő”, nem dörgölőzik, mert öntudatos.

Érdekes módon Mikó Imre (író, politológus, politikus, magyar alkotmányügyi jogtudor) amolyan „hegyi görögségnek” nevezi majd azt a létszemléletet (a *Varjú nemzetség* című regény 1977-es kiadásának előszavában), amely szemlélet Kós Károlyé, de amelyet rávetít szeretett földje népének életlátására is. Valamiféle panteisztikus világlátás ez, a „természet világába szervesen beilleszkedő” szemlélet, életfelfogás, létmód, áradó természetszeretet s egyúttal nyitottság, szenzitív intelligencia. Kós Károly úgy jellemzi a kalotaszegi népet: „e

nép egyike a legmozgékonyabb, járókelő, utazni szerető magyar népcsoportnak, amely sohasem zárta el magától a világot, sőt ő kereste fel azt”, s ahogy Tamási Áron mondja: „önérzet és önbecsülés” jellemzi őket, „magasabbrendű emberi tulajdonság, mely egyenes arányban van a kalotaszegi nép született és kétség-telenül magasrendű népi intelligenciájával”.

Illyés Kós Károly könyve, láttelepe nyomán Kalotaszeg népében ezt az intelligenciát, a földtől elemelkedettséget veszi észre, a képzeletre való képességet, azt, amelynek segítségével kiemelkedhet az ember a szegénység mindennapi realitásainak mélyvilágából. E népi képzelőerő számos jele-tünete között ott van például, csak egyet említsünk, az a művészi fantázia, amely a magyar viseletek egyik legtündöklőbbjét, a szó szerint is színes, gyöngyös kalotaszegi ünnepi ruházatot megálmodta, s amelyeknek „pompás vonulása” Adyt sem hagyta érintetlenül.

Nyugat-beli cikkében Illyés Gyula a földben, a tájban életre szólóan legyökeresztett, a táj embereit családjaként szerető író arcképét is megrajzolja: „Ez az író mást se tesz, mint újra és újra felöleli tárgyát, ölelgeti és dédelgeti, annyira kedves neki. [...] Ebből a könyvből Kalotaszeg múltjának valami olyan éneke emelkedik föl, amit másutt hőskölteménynek kezdtek volna, vagy lírai monográfiának, ha ezt a műfajt már kitalálták volna. E kettő között áll, [...] a belső kapcsolat, mely a darabokat szervesen összefűzi s belőlük épkezláb új dolgot terem, ez érzelmi valami, Erdély és Kós Károly külön jellegzetessége.” Az egyes daraboknál – így Illyés – „engem ez a belső kapcsolat érdekel jobban”. (Elgondolkodtató lehet, hogy Illyés, e finom meglátású cikk után, a későbbiekben nem igazán figyelt a Kós Károly-életműre, vagy ha igen, nem igazán adta ennek írásos jelét.)

Reményik Sándor igen alapos kritikában elemzi a *Kalotaszeg*et (*Erdélyi Heliikon*, 1932, 6). A „lokálpatriotizmus legtisztább evangelistáját”-nak nevezi Kós Károlyt, aki nem az eszével, hanem a „szívével” írta ezt a könyvet, e „novellabetétes kultúrtörténetet”, amelyből szükségképpen hiányzik, hiszen „nem is nagyon illenék” hozzá a „biztos medrű, szilárd partú, széles hullámszerű” epikum. S valóban, Kós Károly maga vallja az előszóban, hogy nem az eszével, de a szívével „nevelte” a könyvet. „Nem látom hibáit, és nem látom gyengeségeit is, nem tudom kritizálni, csak szeretni.” Kós az „amúgy is bizonytalan” tények fölé emelkedik, mondja Reményik, de „szinte mértani pontossággal tudja azt a pontot, ahol a történeti anyag származásának relativitása” bizonytalansága enged, mintegy hatalmat ad a művészi kéznek az „intuitív belenyúlásra”. Nem a kutató zseblámpájával járja körül a tárgyat, a tájat, a történelmi is, írja, mert a zseblámpa fénye csak az egyes fákat világítja meg. Kós Károly „villámfény” erejű stílusa viszont az egész erdőt fénybe tudja borítani. S az illyési gondolathoz hasonló tűnik fel Reményik népjellemzésében: a kalotaszegi nép még a magyar előtti rokonnépek ivadéka, véli, ősi viselete idegen elem nélkül vészelte át az évszázadokat, „föld- és otthon szeretete mellett a vándorösztön is benne van, mindig visszatérő tendenciával. Szívesen tanul újat, de összeolvasztja a réggel”,

makacsul őrzi életének gyökértradícióit. S miután földjének birtokmegosztása nem volt sohasem „aránytalan”, túlságosan „rikító” rendi különbségek sem alakulhattak ki: voltaképpen azt fogalmazza meg Reményik, amit Illyés Gyula: hogy a kalotaszegi népből a szolgáló, a zselléraló, történeti-gazdasági okokból, a történelmi múltban gyökerező ösiségtudatból következethetően, mindig is hiányzott, hogy e népcsoportot, Kós Károly jellemzése alapján a többre, a sokra hivatott, a lélek, a szellem iránt fogékony emberek többsége alkotja.

Reményik a *Varjú nemzetség* című regény elemzése kapcsán már jóval korábban (*Napkelet*, 1926, 2) beszél a Kós Károly megjelenítette nemzeti érzés, lokálpatriotizmus centrális szerepéről, s a gyökérszimbólum is feltűnik. (A regény II. Rákóczi György lengyelországi, kudarcos hadjáratát írja meg, s egyben a múltat, az Erdélyi fejedelemség virágkorát, Bethlen Gábor uralkodásának idejét.) Reményik úgy véli: „jöhetnek idők, külső körülmények, mikor a nemzeti érzés egész ereje a lokálpatriotizmus ősi alapjába, a gyökérbe vonul vissza, s ott termi meg szem-nem-látta, fül-nem-hallotta csodáit”. A gondolat a transzszilvanizmus fogalomértelmezéséhez is támpontot nyújthat, Reményik szerint ugyanis, a „künnvaló magyarság”, amely leginkább csak az erdélyi, kalotaszegi nép varrottasait, faragásait, népviseletét „ösmeri”, Kós Károly könyve alapján az emberek eszejárását, érzésvilágát, „beszédjük súlyos zengését, erdők zúgását, hegy-völgyeik alkatát” is megismerheti. Azt a „belső növekedést”, amely a „külső katasztrófák”, a „külső szürkesség” fölé nőve, nemcsak a Trianon utáni „sorvadást”, de az épülő új élet is fölidézi.

Kós Károly kultúraszervezői, közéleti ideái, a hozzájuk illő képességei a Romániába való visszatérése, a Trianon utáni korszak erdélyi magyarságának istápolásában mutatták meg valódi erejüket. Szépírói pályakezdése azonban jóval korábbra tehető: első műve, ráadásul verses mű, az *Átila királról Ének*, ballada, saját nyomtatásban, saját linómetszetekkel, Sztánán jelent meg 1923-ban. Két évvel később regény követi, az említett *Varjú nemzetség* (Kolozsvár, 1925). Leginkább az Erdélyi Szépművés Céh-beli író- és eszmetársak vagy romániai, kisebbségi sorstársak reagálnak a szépirodalmi alkotásokra is: az előbbiről például Nyirő József a *Pásztortűzben* (1924) (az 1925-ben megjelent, hat év irodalmi termését áttekintő *Pásztortűz Almanach* ettől függetlenül meg sem említi az igen terjedelmes műlistában ezt a kötetet), utóbbiról, később, például Tabéry Géza író, újságíró az *Emlékkönyvben* (1930), de számosan, író-társak, Tabéryt megelőzően is. Tabéry, aki magát „Királyhágón inneni” embernek nevezi, s okkal, lévén nagyváradi, bevallja: Kós Károly életének csupán néhány „regényes mozzanata” volt ismerős előtte, úgymint, hogy „Él Sztánán egy építész-mérnök, akinek van egy-néhány hold földje. Ő maga szánt és kaszál a földjén. Van egy háza, magas tornyú, terméskövekből és fából összerótt bagolyvára. Ezt is saját kezűleg építette.” Később annyival bővült a kép, a Királyhágón innenről nézvést, hogy Kós Károlynak van egy kézi sajtója, amelyen maga és a gyermekei nyomnak, sőt, írt már valami „éneket is Atilla királyról”. Továbbá: hogy időnként bejár Bánffy-hunyadra politizálni, s szenvedélyes „kuruc magyarkodással erősen veri az asztalt,

ha ellenvéleménnyel találkozok”. Tabéry elismeri: először a *Kiáltó szó* című „kis, zöld, fedeles füzetből” kezdte megismerni igazán Kós Károlyt, s látta meg az erdélyi írók, az erdélyi értelmiség helyzetértékelésének alapvető különbségeit. Az egyik, a „régifelfogás”, írja Tabéry, „visszahódítást” akart. „Visszahódítását annak a szellemnek, a kulturális élet és köztevékenység ama elképzelésének, amelyben ő nevelkedett.” A másik erdélyi felfogás szerint „megmaradásunk egyetlen mentsvára” ezzel szemben az, hogy „alkalmazkodnunk kell egy új helyzet követelményeihez. Békességet kell hirdetnünk a velünk együtt élő román néppel szemben.” A kis, zöld füzet s alkotója, Kós Károly szerint „Le kell vonnunk a tanulságot; szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal és nem szabad álmítanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk... Aki fél, aki gyáva, aki nem bíz, aki nem hisz, aki gyenge, az lépjen ki a sorból. Az menjen. Az nekünk bajt csinál, az a mi munkánkat akadályozza, az a mi lábunk elé gáncsot vet, a mi árulónk az! Senkit se sirassunk, aki elmegy innen. Senkit se tartsunk vissza. De biztassuk azt is, aki habozik; az ingadozóknak sincsen helye itt most. Kiáltó szó vagyok: ezt kiáltom.”

Tabéry úgy látja, a szépírói nyelvén a *Varjú nemzetségben* fogalmazta meg Kós Károly „tipikus erdélyi magyarsággal” ezt az álláspontot, mert rámutatott: „a Bethleneket követhették a Rákócziak és a Barcsayak, a török hatalom befeleladhatott német erőszakba, de túl a vér, a politikai erőszak határain, megmaradt egy diadalmas erdélyi igazság: ez a föld egymás mellett úgyis megtartja örökös tarka virágzásban a népeket, akik rajta érette munkálkodnak”. Ez a szemlélet nyilatkozott meg, véli Tabéry, abban is, ahogy „ötévi bukdácsolás” után Kós Károlyék (Kádár Imrével, Ligeti Ernővel, Nyirő Józseffel, Paál Árpáddal, Zágoni Istvánnal) megalapítják az Erdélyi Szépművéses Céhet. Amely, lényege szerint, így Tabéry, „egy régi könyvkiadói rendszert alkalmazott” az új idők követelményeihez (főképp az előfizető rendszerre, a két formátumú, drágább, számozott és olcsóbb formára értve ezt). A Céh, nem utolsósorban Kós Károly érdekében, a „legerősebb, legrepresentatívabb és leginkább köztudatba ment tényezője” lett az erdélyi irodalomnak. S minden azt érintő vita ellenére, hogy „önmagukat fejezték-e ki az erdélyi írók”, vagy azt a légkört, életet is, amelynek részesei voltak”, kijelenthető, s kijelenti Tabéry, „határozottan állítja”: „az erdélyi sors, az étellel és történelemmel szemben tanúsított magatartásának kiegyenlítő emelkedettsége, az úgynevezett transzszilván szellem minden jelentős erdélyi íróat áthatott”.

Históriai tabló

A már említett Mikó Imre, jelzett tanulmányában a *Varjú nemzetség*, a „krónikának nevezett történelmi regény” üzenetértelmezésében hasonló következtetésre jut, mint Tabéry Géza. Mikó szerint a mű zárata szimbolikus: a kincset,

amelyet a Varjú nemzetség tagjai őriznek, soha, senki nem látta, de ott van valahol a havason, hozzá illetéktelen személy nem nyúlhat, a kincs „titok és jelkép”, a végső mentség a bajban, „titokzatos erő, a létezésében való hit erejével hat”. Ez a hit: a „szülőföldhöz való hűség” mindennek fölöttisége.

Az író Kós Károlyt megejtő rokonszenvvvel mutatja be Tamási Áron is.

A *Varjú nemzetségről* szólva „nagy erkölcsi sikert” is említ, s hogy „a történelmi témát” „Kronika” elnevezéssel és „egészen egyedülálló levegővel tette rokonszenvessé”. Irodalmi párhuzamokat is említ, a történelmi regények sereg-lését (Regényírás Erdélyben, 1933 – *Gondolat és árvaság*): Tabéry *Szarvasbikáját*, a két Bolyai regényét, Nyíró József *Sibói bölény* című Wesselényi-regényét, főképp annak „gyönyörűen dagadó nyelvét”, Szántó György Körösi Csoma-regényét, a *Bölcsőt*, a tatárjárás idejét bemutató *Bábel tornyát*. S nagy cikkben (Az ország-építő. *Brassói Lapok*, 1934) üdvözlí Kós Károly kétkötetes István-regényét, *Az országépítőt* (1934): „Kós regénye a valódi és sikeres magyar honalapításról szól, mert Árpád és utódai, valamint azoknak pogány bajtársai csak megszállani tudták a földet, rendes és civilizált hont azonban csak Szent István tudott teremteni. A hagyomány és a történelem után a Kós regénye is ezt példázza nekünk. Eddig még volt némi reményem arra, hogy a hagyomány és a történelem nem egészen beszéli az igazat, most azonban lezártam az ügyet, és csodának tartanám, ha egyszer kiderítené valaki, hogy Szent István tulajdonképpen nem is élt. Ennek egyedüli magyarázata pedig az, hogy a magyar történelem köz-helyei, valamint a legenda és a vallás titokzatos homályrétegei közül Kós Károly végre egy olyan Szent Istvánt vezetett elé, akiről teljes mértékben elhiszem, hogy élt. A szentből embert alkotott a teremtő regényíró.” Kritikát is megfogal-maz Tamási, lényegi mozzanatokát említve, ez, az író társ szerint, Kós Károly jellemfestő hibájára utal, világos ítélettel, de feloldó humorral lágyítva. Arról beszél Tamási, nem látja tisztán, hogy István alakja „a céltudatos és kegyetlen országépítő honnét meríti minden tettéhez a szükséges erőt”. Mert az, hogy „Isten küldöttének érzi magát a nagy király, szép dolog, és neki lehet felemelő és terhes, de nekem, aki abban a tévhitben élek, hogy ismerem az emberi ter-mészetet, nem kielégítő magyarázat”. Olyan emberi tulajdonságok hiányzanak itt, írja Tamási, „amelyek magukban véve visszataszítók is lehetnek, de amelye-ket ment és beragyog a nagy cselekedet és a siker”. Ez az országépítő „elemi erőkhöz szegény és rideg ember”, „távol fekszik a szívtől és a lélektől” egyaránt, de, jön a Tamási-furfang csavarja, a pandant: „Lehet azonban, hogy Kós éppen ezt akarta cselekedni véle. Ebben az esetben nagy huncut Kós, mert úgy épít-tetett fel egy országot nekünk, hogy az építőt nem szeretjük.” Hasonlóképp vélekedik Gizelláról is: Kós nem tudja vagy nem akarja a szeretetünkbe aján-lani sem őt, sem a vele érkező idegeneket. Holott ez utóbbiak derekasán harcol-nak a mi országunkért, mi, az olvasók viszont részvétlenül nézzük őket, s „csu-pán akkor kiáltunk fel örömről, amikor a német főlovagnak egyetlen ütéssel laposra zúzza a fejét a besenyő vezér jól fungáló pogány buzogányával. Nem szeretjük a jámbor és hűséges szolgáló idegen apáturat sem, valamint

a szaporodó papokat. Egyedül talán Gellért páter az emberünk, aki őszintén és igazán megmondja, amikor Imre herceget átadja az apjának, hogy mi sok mindenből áll a keresztény nevelés.” Akik a regényben közel állnak a szívünkhöz, Tamási szívéhez jelesül, sajátos módon mind pogányok: István apja, az öreg nagyúr, felesége, erdőelvi Sarolt, és ha melljük állítjuk Koppányt és Vazult, „örömlükben nevetnünk kell”. A könyv legnagyobb és legcsodálatosabb hőségének pedig Tamási Erdélyt véli. „Nem lehet megmondani, sem magyarázni, hogy miért. Kós sem mondja meg, se nem magyarázza. Csak ott van a maga különös világával és nyomasztó nagy hegyeivel. Szinte anélkül él, hogy az író beszélne róla. Olyan ebben a regényben Erdély, mint a szemben a lélek. Mint az én szememben, amikor Kósra gondolok.”

Az országépítő erősen felcsiholta az íróársak véleményalkotási ambícióit.

Többek között Kemény János, a marosvécsi mecénását, aki „nagyszabású védőbeszédnek” nevezte (*Erdélyi Helikon*, 1934), a múltba nézés „joga” melletti kiállásnak, egyúttal ítéletnek, a szépítő „szigorú ítéletének” a „történelmi jellegbe burkolódzó közepszerűség felett”. Kemény nem érzi szerethetetlennek István alakját, sőt, az író „közel hozta a lelkemhez István királyt”, s ami lenyűgözi a regényben: a könyvön áthullámzó „különös ritmus” a „titokzatos zeneiség”, „zeng a nyelv valami kielemezhetetlen zenélő rend szerint”.

Féja Géza a *Magyar Írás* 1934-es számában (5) arra figyelmeztet: Kós Károly krónikaírói fegyellemmel nyúlt István-Vajk alakjához, s mert a feladata a „törzsi élet és a nomád szabadság” korának lezárása volt, s számára az élete nagy „Végzete” a kereszténység felvételése, ennek a feladatnak kellett élnie, ennek a maga alkotta törvénynek engedelmeskednie, tehát szükségképpen egyedül maradt. Kegyetlen volt, írja Féja, mert kegyetlen sorsot kapott: s Kós Károly ezt az egyedülálló, magányra ítéltetett embert örökíti meg. Tamási Áron, láttuk, eredendően oldottabb lélekkel épp ezt a szerethetetlen magányú királykaraktert kifogásolta.

Móricz Zsigmond egy másik Kós Károly-mű, a *Budai Nagy Antal* (1936) című dráma (a mű az 1437-es bábolnai parasztfelkelés története) budapesti, vígszínházi bemutatójáról ír (*Az Est*, 1937. jan. 22.). Áradó, lendületes szubjektivitással, Móricz kritikájáról sem lehetne megrajzolni a szakkritika esztétikai ismerveit: de a szöveg magával ragadó képisége, a metaforikus fogalmazás világos és elragadtatott véleményt mutat. „Az egész darab... nagyon szép, tiszta, nemes és gazdag, de az első felvonás, ez több annál, amit színpadi művészet adhat: itt a valóságos élet zuhogott a szívekre, s megfürdetett hegyi levegőben és lélek patakjában.” „Titkok titkának” gondolja Móricz, hogy Kós Károly csak megszólal, „s már erdélyi, s szól, szól és úgy röppennek fel a századok, mint varjak a barázdáról”. Móricz is felfigyel arra: milyen tartása, mekkora önérzete van a „kis parasztnemes” Budai Nagy Antalnak, hogy le mer ülni, megfáradván, a félelmetes vajda, Csáky előtt, s hogy követeléseiben arány és mérték van, hogy ravasz, de bölcs is: hogy ez a kalotaszegi ember is fölös alázat nélkül való, büszke és kemény ellenfél. Méliusz József nem érzelmi alapon ítél (Homályból szólaló

erdélyi Tiborc. *Magyar Nap*, 1936. nov. 11.), okfejtése történelmi alapozású. Úgy véli, Kós Károly Budai Nagy Antal alakjában megrajzolt egy társadalmi forradalmárt, de nem mutatta be „magát a népi forradalmat”. Méliusz a dráma zárata utáni, ezért tehát már művön kívüli, bár valós történelmi következményekre utal, mert az író csak a hőse haláláig vitte el a cselekményt, a tragédia viszont abban van, ami utána következett. „A magyar nemesség, a pór megbosszulására Erdélyből ...hatvanezer jobbágyot irtott ki és űzött messzi Moldvába, megnyitva a románság egy tömegben való betelepülésének lehetőségét.” Vagyis, hogy az uralkodó osztály, amely „magát egyedül nevezte nemzetnek”, a „nem-nemzetet”, a robotolót, a kilenced- és tizedadózt, az őt eltartó, tehát az „igazi nemzetet könnyűszerrel kiirtotta Erdélyből”. Mint ahogy – teszi még hozzá Méliusz – közel száz évvel később pontosan így tett a Dózsa-felkelés parasztjaival is: kétszer annyit mészárolt le, mint 1438-ban. Érdekesnek vélhetjük, hogy Kós Károly, egy Czine Mihálynak írott levél tanúsága szerint (1956. márc. 1.). Illyés Gyula Dózsa-drámáját valami hasonló kifogással illette, mert, véleménye szerint, Illyés a műben „Dózsát állította oda tragikus hősnek – a nép helyett. Mert a „nép volt 1514-ben a tragikus hős, és a valóságban Dózsa nem képviselte a népet, csak saját magát, a maga hiúságát, vak nagyravágását, a véletlenül hatalomra került egyszerű, műveletlen zsoldoskapitány vak gyűlöletét a nagyurak ellen, akik nem voltak hajlandók őt magukkal egyenlőnek tekinteni, és a maguk osztályába besorozni”. Kós Károly eleve nem tekintette Dózsát a néphez és a hazához „méltó” hősnek, történelmünk e nevezetes hősét voltaképpen ki nem állhatta. (S persze, kombinálhatunk is, ha Illyés Gyula Kós Károllyal szembeni tartózkodásának okait keressük, amint ezt fentebb említettük, de mint minden spekulációnak, aggályos eredménye lehet ennek is. Talán eljuthatott Illyés fülébe, talán mégse, az a Kós Károly-i dohogás (Czine Mihálynak írt levél, 1959. szept. 6.), melyben Illyés Dózsa-drámája, valamint az ő húsz évvel korábbi Budai Nagy Antal-drámája közötti hasonlóságokat, értsd: Illyés Kós által vélelmezett átvételeit, föl sorolja. Kós úgy észlelte, hogy „Illyés Gyula remekbeszabott, magasan szárnyaló, ragyogó nyelvű s jórészt verses drámája az én földhöz tapadó, prózai balladás, népi színjátékom felépítésében, egyes – és nem is lényegtelen – alakításában, szerkesztési módjában sajátságos hasonlóságok, szinte-szinte azonosságok vannak” – s a levélben hosszú, tételszerű felsorolás következik.)

Féja Géza a *Budai Nagy Antal*-ról is ír, szintén a vígszínházi előadást elemelve: őt megragadja a darab hangulata, a szerző szavaiban rejtőző „ó-íz”, a „történelmi levegő”, úgy véli, „Erdély történelmi arcát nem látta meg s nem fejezte ki egy magyar író sem ilyen mélységgel és igazsággal”, mint Kós Károly. Példázatosnak tartja, amit Kós a történelmi lázadásról ír: „korszakok, egyéniségek és események törvényét és végzetét” láthatjuk benne, s említi a Bocskai-szabad-ságharcot, II. Rákóczi Ferencét.

Szentimrei Jenő következetes szemlélője Kós Károly életútjának, a Budai Nagy Antal bemutatójára is figyel (*Páosztortűz*, 1937, 2): ő „osztályharcos” drámá-

nak nevezi, „osztályharcos kiélezettség nélkül”, s megjegyzi: emberi és vallásos alap gondolatokra épít Kós Károly, nem is tehet mást, hiszen 1435–36-ban elképzelhetetlen lett volna „jobbágyban az osztályöntudat fellángolása vallásos aláfestés nélkül”. Monumentálisnak nevezi a darabot, mert az „egyetelkes kisnemes” akarata, józan belátása ellenére a végzete „világnézeti és osztályharcos forradalom élére lök”, ott megállja a helyét. Szentimrei ezt „transzszilván monumentalitásnak” hívja, „viharnak egy pohár vízben”, hiszen elbukott forradalom volt az is, de metaforikus tartalmai a jelenig nyúlnak. Kós Károly „ezt a régi és örök mai Transzszilvániát tudta átélni s érzékeltetni”.

A transzszilván eszme változatai

Tamási Áron, a Céh körül munkálkodó írók talán legjelentősebbje, sokat és hosszasan foglalkozik gazdag műfaji változatosságban Kós Károly eszméivel és irodalmi munkáival is. A transzszilvanizmus irodalmi vetületeinek, megjelenési formáinak, magának a fogalomnak értelmezésével a Szépmíves Céh körüli valahány alkotó próbálkozott. (Jelenkori forrásként minderről a legalaposabban Pomogáts Béla írásaiból tájékozódhatunk.) Csupán néhány korabeli értelmezést említve: Szentimrei Jenő például arra a saját magának föltett kérdésre „Mi a transzszilvánizmus? (*Napkelet*, 1921), így válaszol: „Felelem rövidesen: az erdélyi ember világnézete... Mindennek sok és szétágazó okai fekszenek valahol mélyebben a lemérhető alatt. És nagyon kellene csalódnom, ha nem találnám meg a magyarázatát a háromban: a természeti milióban, az idegen fajtákkal való sokszázados együttélésben és az öröklésben.” Kós Károly transzszilvanizmusáról szólva úgy látja, hogy az író már akkor transzszilvanista volt, amikor „ez az országrész még a nyugodt békeévek álmait szenderegte”, s azért, mert a „letagadhatatlan kölcsönhatások jelenlétét hirdette az itt élő népek minden művészi megnyilatkozásában. Hirdette, hogy századokon át egymás mellett élő és igen gyakran egymásba keveredő népek egyenként olyan egyéni és összességükben olyan egymás hatásaival átítatott népi kultúrát hoztak létre”, amely külön-külön és együttes megjelenésükben is a transzszilván „bélyeget” hordozták magukon (*Pásztor-tűz*, 1937, 2). S idecseng Illyés gondolata, észlelete s Mikó Imréné is: az erdélyi nép nagyoobbrészt hegylakó, és történeti meg tapasztalati tény, hogy „a megélhetés...nem olyan szigorú itt, mint felső Magyarország északi övén, ezért az erdélyi típus nem olyan földhözragadt, mint a felvidéki”: vagyis, próbáljuk értelmezni Mikót: szárnyalóbb gondolkodású, képzelettel is élő. Németh László (*Erdély lelke a legújabb irodalomban. Társadalomtudomány*, 1926) azt véli az erdélyi irodalom megkülönböztető jegyének, hogy az erdélyi író körül három „témakínáló múzsa settenkedik: a történelem, a természet és a mai sanyarú napok”. Mind a háromnak megvannak a művelői, „hármás rajvonala egy csaknem páratlanul álló, tisztán szellemi fegyverekkel vívott szabadságharcnak. Aki megmutatja a történelmet: a legérdekesebb holtakkal gyarapítja az élők megfogytakozott csatasorát. Aki

megéreztetni a természetet: magyar szóval fűzi hozzánk az erdélyi rögöt. Aki belevillant a jelenbe: utat mutat a könyvek szikláira szorult, özönvíz mosta magyarságnak.” A „künnvaló magyarság” képviselőjében mond véleményt Szabó Zoltán is Kós Károly *Erdély* című könyvéről, s benne, általa a transzszilván ideáról (Erdély, 1933 – *Hazugság nélkül*), határozott különbséget téve az irodalmi és a történeti-ideológiai fogalomtartalom között. Úgy látja, Kós Károly „kultúr-történeti vázlata” fordított logikát követ, mert „Erdély kultúrájának önálló jelenéhez rajzolja meg a megfelelő múltat”. E kultúrtörténeti vázlat eredménye a „transzszilvanizmus igazolása”. Az önálló erdélyi kultúra, a „külön erdélyi lélek” és gondolkodás okai, létrehívói között Kós Károly az erdélyi természetet, a geográfiát, a hegyvidéki és az alföldi ember teremtette kultúra különbözőségét említi, de ezek Szabó Zoltán véleménye szerint inkább csak „körülmények” és nem okok. A zárt földrajzi egység nem lehet önálló kultúraalkotó tényező, mert Szabó Zoltán szerint az erdélyi kultúra jobban kapcsolódik a magyar vagy akár a francia kultúrához, mint a „mellette élő szászhoz vagy románhoz” – legalábbis az irodalomban, teszi hozzá. Közös építészetet lehet egy tájegységre építeni, véli, közös irodalmat kevésbé. Ugyanakkor, halvány ellentmondásként, már különbségtétel nélkül, Szabó Zoltán azt írja: Kós Károly könyve az „erdélyi írás minden ízével és zamatával, az írástudó minden formakészségével bizonyítja a transzszilvanizmus igazságát”. Babits Mihály kolozsvári lapban fejti ki a regionalizmusról való gondolatait (Európaiság és regionalizmus. *Erdélyi Helikon*, 1930/1), majd 1935-ben a *Nyugat*-ban jelenteti meg Az én erdélyiségem című írását: ezt, levele tanúsága szerint, bár címként nem említve, Kós Károly a transzszilvanizmus melletti kiállásként köszöni meg a költőnek. Babits viszont ezen lepődik meg (*Beszélgetőfüzetek*, I. köt. 1980), s jelzi is Illyés Gyulának: „naiv, kedves s kicsit meglepő, hogy én a tr (transzszilvanizmus) ügyében „állást foglaltam” – Kós Károly azonban, hálával, így értelmezi. Nem is annyira meglepő módon, hiszen Babits egyértelműen és távlatosabban fogalmaz, de rokonszenvvel, még ha nem a fenti céllal teszi is: „az erdélyi irodalmat én sohasem mint külön, „autonóm” kis literatúrát néztem és méltányoltam. Számomra ez az egységes magyar irodalom egy része volt. A *Fekete kolostor*-ban a magyar, sőt európai „kincsesház” nyereségét üdvözöltem, a székely »helyi színekben« a magyar szellem színskálájának gazdagodását. Az első cikk, amit az erdélyi irodalomról (ezt is épp a *Helikon*-ban) írtam, a regionalizmus túlzásaitól és veszélyeitől óvott” – vagyis attól a „regionális öntudattól”, írja, „amely kedvezett a dilettantizmusnak, és nem kedvezett a kritikának”. Babits szerint a transzszilvanizmust „történelmi szükségszerűség hozta létre, és nemes lelkesedés fűti. Lényegében nem irodalmi fogalom. ...Kényszerűség szülte azokban a szomorú években, mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt. Az erdélyi magyar kultúra magára maradt, s mint a mostohába került gyerek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni. Így alakult az erdélyi írók közt is külön közszellem, amelynek természetes szerepe és feladata kezdetben csak egy lehetett: egymást bátorítani és gyámolítani.”

Úgy látja, ezek a szomorú évek elmúltak, de az erdélyi írók a „mentalitása” valahogy megmaradt. „Megmaradt az erdélyi írókban a védekező kollektivitás szelleme, az az összetartás, mely nem annyira irodalmi, mint politikai közönségeket szokott áthatni, s mely tagjainak minden támadás ellen védelmet biztosít. S minthogy ebben az összetartásban nem az irodalmi érték, hanem az erdélyiség a döntő tényező, a kritika könnyen támadásnak minősül. Az erdélyiség maga fémjelzésnek és irodalmi nemeslevélnek számít. Megmaradt az a szokás, mely még a legszegényebb erdélyi írásban is a nyelv és szellem elnézést és hálát követelő szolgálatát látta. Egyszerűen a másodrangú írástudást vagy épp az irodalmiatlan giccset látni benne – s pláne még az egész erdélyi irodalomnak bizonyos hiányaira és lejtőire rámutatni: ez valóságos szentségsértésnek tűnik föl! S egy magyarországi folyóirat részéről legalábbis casus belli-nek! S ha erdélyi író követte el: árulásnak!”. Holott: „Az erdélyi könyvnek állni kell a versenyt, tisztán belső értékére támaszkodva; s így állnia kell a kritikát is”, mert fejlődésnek olyan fokára jutott, amely ezt nemcsak lehetővé teszi, de igényli is – s ezzel Kós Károly, az észlelhető distancia ellenére is, egyetérteni látszott, tehát szemléletében nem keveredett össze az erdélyiség, az erdélyi gondolat a dilettantizmussal. Kós Károly leginkább közismert meghatározása szerint: „Nem szabad elfelejteni, hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel”, és hogy: „Nyíltan és őszintén valljuk azonban: inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzéseink, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezerszázéves múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk.” Azt vallotta: „Én a transzszilvanizmust úgy értelmeztem, mint a sajátos hagyományok megtagadásának orvosságát. Regényeimben nem azért szerepelnek román hősök is, mert kiméricskéltem. Hanem azért, mert minden nagy tett az itt élő nép fiainak közös műve volt”: e gondolatmenet szerint nem kap felmentést, kisebbségi menlevelet, transzszilván engedményt az irodalmi, megformálási nivótatlanság.

Tamási Áron vélekedése csak első, felületes olvasatra tetszik némileg különbözönni a Kós Károly-értelmezéstől, valójában csupán az irodalmi transzszilvanizmusra pontosítja a Kós Károly-féle kereteket: „Az európaiság számomra – írja –, az író és a szellemi ember számára, semmi egyéb, mint érték és szellemi magatartás. A transzszilvanizmus pedignem jelenti azt az írói magatartást, amikor valakinek csak olyan mondanivalói vannak, amelyeket kizárólag erdélyi ember mondhat erdélyi földről. Hanem mindenekelőtt és mindenekfelett formát. A művészi alkotás gondolkodásmódját és hanghordozását” (*Emberi szavak* – interjú, 1938).

S ami a leginkább jelzi Tamásinak a Kós Károly-megfogalmazta transzszilván eszmével való ideológiai, irodalmi azonosulását: „Ha ...az erdélyi magyar

szellem nem innét belülről, az erdélyi földből és az erdélyi sorsból próbál magának új eszmevilágot teremteni, akkor bizonyára úgy lesz, hogy a magyar műveltség új formáit Magyarországon fogják kialakítani a mi számunkra is. Pedig bármilyen vakmerőnek látszik, az erdélyi magyar szellem hivatástudását én elsősorban abban látom, hogy a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki.” „Igen – merjünk nagyok lenni” – idézi Tamási Áron Széchenyi híres, nemzetiönérzet-emelő mondását, melynek befejező mondatfelét akár Kós Károly szájába is adhatnánk, ama fenti eszmefuttatás zárataként: „s valóban, nem oly nehéz, de legyünk egyszersmind bölcsek is”. (S amelynek parafrázált, nemzetkicsinyítő változatát némely politikusaink manapság igyekeznek belénk sulykolni.)

Személyiség-portrék

Olyan írói megnyilvánulásokat is bőséggel találunk, amelyek nem az intellektuális műértelmezés talaján állnak, még csak nem is művésztársak lobogó-hullámozó érzelmi kitöréseinek példái, mégis portrék, Kós Károly-arcképek: csak épp személyiségportrék, az emberről, nem a művészről karcolt ábrák. Közös jellemzője ezeknek az írásoknak a fanyar humor, a derűs ironia, a sziporkázó önironia. A humor társas viszony, a tréfa értéséhez dialogicitás kell, közös akarat, a két (vagy több) fél egyforma érzékenysége. A humort csak a humorra fogékony másik érti, s ha az ironia „olyan közlésmód, amelyben a kimondott jelentést felülírja a közlés módja által hordozott jelentéstartalom”, akkor a beszéd-társnak, olvasónak, hallgatónak nagyon kell értenie a közlésmód szemantikai jelzéseinek megfejtéséhez. Móricz Zsigmond, Nyirő József és Kós Károly nagyon értették egymás jelbeszédét. A legismertebb talán Móricz Zsigmond e tárgybeli írása, aki azon a bizonyos, 1914-es farsangon egy báli éjszakát töltött a sztánai Varjúvárbán s a faluban, hogy emlékeit, azaz a mulatság, a téli táj és a szánkózás emlékét majd a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című írásában élje újra. Meg abban a kis tárcában, ott már konkrét, tényszerű elbeszéléssel, amit majd húsz évvel később, 1933-ban írt (*Erdélyi Helikon*, 1933, 10) Varjúvári legenda címmel, s amelyből bennünket most az a kép érdekel, amelyet Móricz a házigazda Kós Károlyról fest. Meg persze a házról, a didergető vonatút után áhított szobamelegről, amely helyett majdnem kinti hideget, de gyönyörű kandallót talál, mely mellett „öröm volt megfagyni”, s kapja a házigazda „fanyar” köszöntését: „Nem jó lesz a téli bundát lerakni.” Nincs magyarázkodás, elnézésérés, csak hideg, de szíves vendéglátás, füstöt okádó, de „ősi magyar és nagyon artisztikus” kandalló. Gyönyörű emlék, írja Móricz, „minden meleg volt, forró és tüzes, csak a Varjúvár volt következetesen hideg és füst-ette”. Nyirő, akkor még kidei gazdálkodó, kiugrott, mert szerelembe esett s megnősült pap, néhány kolozsvári találkozást örökít meg írásában (Ugye mondtam, Károly?... *Erdélyi Helikon*, 1933, 10). Az egyik történet szerint Kós épp a *Kaláka* című, múlhatatlanul

fontos, „égetően szükséges”, a nép kezébe adandó, „demokratikus” lap indításához kívánatos, a lapalapításra kinézett társak fejenkénti ötezer lejes kölcsönére beszéli rá a rémülten hebegő Nyírőt (is), aki majd tíz évig törleszti a „mindjárt a kezdetben megbukott” lap költségét. De elfogadja Kós érvelését: „Aktivitásba kell lépnünk. A passzivitás megöli az erdélyi magyarságot.” A másik apró történet hősei is ők. Nyírő, aki, saját értékítélete szerint, írt egy „gyönyörű szép cikket” Kós sztánai otthonáról, „a csodálatos várról, melynek kertjében fülemülék dalolnak, és falai alatt patakok futkosnak, szántóvető Kós Károlyról, ki fogja az ekeszarvát, miközben fölötte csattogó pacsirták és más égi madarak ambrózaszerű anyagot cseppentenek a vállára, arról a csodálatos üde, termékeny és tehetséges életről, amelyet a sztánai, hosszúhajú remete folytat, ki éneket ír Átila királról, saját műhelyében feleségével, gyermekeivel együtt kiszedi, kézi sajtón kinyomtatja, illusztrálja, saját kezűleg dedikálja. Én is, más is, mindenki el volt ragadtatva a cikktől.” Amelynek megjelenése után pár nappal egy kis cédulát talált Nyírő a *Keleti Újság* szerkesztőségében az íróasztalán: „Bár mindig odahaza vagyunk, rendkívül sajnáljuk feleségemmel együtt, hogy a cikkedben jelzett látogatásod alkalmából mégsem találtál meg minket.” Kós Károly, írja leplezetlen szeretettel Nyírő, a *Varjú nemzetség* megjelenése után szinte elbűjt, elmenekült a gratulációk elől, „irult, pirult, nem mert a szemembe nézni, zavart volt, gyermek volt, a furulikába is bebűjt volna”: szégyellte a sikerét. S mint ha így történt volna 1938-ban is, amikor Baumgartner-díjat kap a *Budai Nagy Antalért*, s Kós levélben köszöni meg Babitsnak (lejárt útlevele miatt nem tudja személyesen átvenni a díjat), benne a rokonszenvesen őszinte szerénység mondataival: „Bevallom, hogy legbelső belsőmben mai napig nem tartottam magamat igazi írónak a szó valódi, nemes és professziót jelentő értelmében. S addig, amíg a sors nem kényszerített írásra (belső és külső okokból), mint bevallott amatőr írogattam ugyan, de főképpen és elég ritkán építész szakcikkeket. A szépirodalomba annak idején csak kuriózumképpen kontárkodtam bele.” (S eszünkbe juthat Nagy László is, a költő, aki a nevezetes televíziós Kormos-interjúban azt mondja: „Én nem tudom költőnek nevezni magam”). S néhány tollvonás még a Nyírő-féle Kós Károly-portréhoz: „furcsa turáni képű, kelevéz karú, biztos kezű és biztos fejű ember, ki pillanatig nem tud nyugodni”, aki folyvást épít, kőből is, színből is, betűből, vonalból – és sohasem csügged, s aki e nem fáradó ambícióval biztat munkára másokat is. A mindig beteges, szívbajos, korán halt szatmári Dsida Jenő is tagja volt, ifjú költőként, a helikoni íróközösségnek, résztvevője a marosvécsi találkozónak, s talán meglepőnek tetszhet, hogy ez a spleenes poéta milyen eleven, derűs, életes, humorral bővelkedő novellában írja meg a Kós Károlyéknál tett látogatását (Az elveszett ló. *Erdélyi Helikon*, 1933, 10), a vídám körösfői mulatságot meg a maga órákig tartó, éjszakába nyúló bolyongást, vissza Sztánára, a Pici nevű ló hátán. Aki, Kós Károly utólagos figyelmeztetése szerint, pontosan hazavitte volna utasát akkor is, azaz csak akkor, ha az nem irányítgatja a saját bizonytalan helyismeretével össze-vissza az erdőben, a kalotaszegi dombok útvesztőiben. A mordan is kedves Kós figyelmét, figyelmes-

ségét jegyzi fel Dsida: azért hívja ki, hogy megismertesse fiatal barátjával az ő szeretett kalotaszegi népét, átküldi Körösfőre, „ahol vasárnap új kenyérrel oszt úrvacsorát a pap. Ünnepi díszben a falu, férfiak, asszonynepek kalotaszegi gúnyában. Olyant, tudom, nem láttál még...”, s Dsida, valóban elragadtatva nézi, hogy „milyen keresetlen, hibátlan, ízes szép irodalmi magyarsággal beszélnek. Mennyi tudás, okosság, intelligencia és bölcsesség csillan meg szavaikban, eleven, derűs humorukban.” Kós Károlynak ez a másokra irányuló nyitottsága, a szintre nevelő célzatú ötlete, hogy tanuljon Dsida azoktól, akiktől Kalotaszegen is lehet tanulni: vonzó, befogadó személyiséget mutat

Új nemzedékek

1960 októberében Kós Károly levelet írt Sütő Andrásnak, aki akkor, a marosvásárhelyi *Új élet* főszerkesztőjeként írást, lehetőleg regényrészletet kért tőle. Kós megindokolja, miért nem tud adni olyan szöveget, amelyben – Sütő kérése szerint – „megszólal az alsóbb társadalmi rétegek világa is”. Egy készülő regényt említ Kós Károly, a három Kolozsvári (apa és két fia), Miklós festő és két fiának: Márton és György szobrászoknak az élettörténete a mű témája: de az évtizedekkel ezelőtt megkezdett (és soha be nem fejezett) regény dokumentumai, az összegyűjtött anyag elveszett a háborúban, az újraírás (gyűjtés) pedig még nincs teljesen kész. Sütő András 13 évvel később, 1973-ban Egy levél margójára címmel közli az *Omló egek alatt* című esszékötetben a levelet, s a hozzá fűzött Kós Károly-kisportrét. A lendületes írás szinte tételszerűen sorolja Kós Károly írói művészetének a Sütő által legfontosabbnak vélt jellemző vonásait: „Kós Károly a szűkszavú írók közül való. Kós Károlynak íróként... természete a kevésbeszédűség. A külső kényszerűséget – a két világháború közötti kisebbségi létet – ő maga tetézte meg egy ugyanolyan zorddal: a csontja velejét kínzó igénnyel, a szigorral, ahogyan minden mondatát kikalapálta-csiszolta, vállalván a stílmantika bűnét is a magyartalansággal föleresztett híg próza részéről. A Kós Károly-i próza kovácsoltvaskapu-rengeteg. Gótikus tornyok harangjainak szólása. Történelmi regényben nálánál történelmibb hangulatot senki sem teremtett prózánkban. Móricz sem. Kemény Zsigmond sem. Esetleges szemöldökrándításra tegyük hozzá: a múltábrázolásnak nem kizárólagos feltételeiről szoltunk. Hanem a felidézett történelemnek arról a sűrű és kristályos levegőjéről, amelyből a légszomjúság érzete nélkül kilépni – a jelenbe visszaírtózni – nem lehet; amely a képzeletünkkel együtt a tüdőt is munkába veszi. Könyvei: akár a templomai, múzeumai, oly szilárd alapzatúak és egyediek a formai zártság, a bástyafalas körülhatároltság védekező állapotában. Ezért, ha ostrom alá vétetnek is az úgynevezett transzszilvanizmus körül időnként föllángoló vitákban: le nem rombolhatók.” Költői hangulatú, emelkedettséggű szöveg, benne egy rövidke, szikár mondat: a transzszilvanizmus meghatározását azonban soha nem fogadta el Sütő András – „még tőle sem”. Merthogy, fejt ki valamivel bővebben

egy másik írásban: van, aki e fogalom gyökerét a Bethlen Gábor-korszakban keresi, de az is a „történelmi kényszerűségek korszaka” volt. Az első világháború után, hasonló történelmi kényszerűségben, felvillantása, használata Kós Károly nevéhez fűződik leginkább. „Irodalmi vonatkozásban – mint beszűkülési tendenciát – Babits például joggal kérdőjelezte meg” – írja Sütő, bár a megjegyzés felidézheti bennünk Babits *Beszélgetőfüzetét* is, s a hálás Kós Károly köszönetét. „Sokat írtak, vitatkoztak erről – folytatja Sütő. A kérdésre, mármint arra, érvényes-e ma is a transzszilvanizmus eszméje, „sommásan lehetetlenség válaszolni. Meggyőződésem szerint ma már idejét múlta ez az eszmevilág. Azokat a társadalmi, etnikai, szellemi kérdéseket, amelyek e fogalomban és körülötte kavargtak, más – a mai valóság diktálta – szemszögből kell megközelíteni.” (A nép genetikus szelleméről. *Magyar Nemzet* 1979. május 27. Ott A sajátosság méltósága címmel jelent meg.) Egy 1987-es kijelentése (Sárkány alszik veled egy fedél alatt. *Film, Színház, Muzsika*, 1987, 25), kis jelzéssel, változatlanul mély elismerést sugall: „Mindaz, ami ebben az életműben tiszta humánium, erkölcsi és esztétikai érték: mindenek ellenére él és élni fog, míg magyar olvasók lesznek”, s vélelmezhetjük, hogy a „mindenek ellenére” ama transzszilvanizmus-értelmezésre utal újfent. „Nemzeti büszkeségnek” nevezi Kós Károlyt, s minden, szelíd kritikája ellenére pontosan értelmezi a húszas évek kisebbségi feladatait, Kós Károly meghatározó szerepét. A *Kiáltó* szó „ébresztő szavak voltak az országdarabolás utáni eszméletlenségben” – írja. Nemzeti tudatunkat erősítő szavak (Vallani és vállalni – Kemény János öröksége. *Hitel*, 2003/11). Irodalmunk mai általános szellemiségével szemben, véli Sütő, a húszas évek elején „még erőteljes volt a nemzeti kötöttség, a magyarságot sújtó történelmi csapások drámaisága a költészetben is”. Trianon Erdélyben is „nemzeti sorsproblémáink kimondására készítette a helikoni közösség tagjait”. Akik, többségükben, „politikai, bölcséleti-világnézeti, ars poetica-beli különbözőségeik ellenére” vallották és vállalták a magyarságmentés feladatait a „szellem fegyverével”. A „sokat vitatott transzszilván lelkiség”, Kós Károlyék „önvédelmi programjának transzszilvánista alapfogalmai tehát, az irodalmiakat is beleértve – valójában a nemzeti feldaraboltság siratásának retorikus kendőzését szolgálták”. 2004 karácsonyán (Én maradok, *Heti Válasz*) ismét Kós Károlyról ír, hangvétele, a *Kiáltó* szóra utalóan újfent költőien telt, emelkedett, azt „drámai kiáltványnak” nevezi, amelyben „fájdalom és a cselekvésre szólító hevület a megáradt hegyi patakok sodró erejével görgeti a szerző mondandóit”. Szövegelemzése közben tanárosan precíz, az ok, amiért a kiáltványt értelmezi, nagyon is a jelenre utal, s ezért is megkívánja a pontosságot: „nem magyarok alkudtak, osztottak feldarabolásra ítélt országot. Nem magyarok taszítottak el minket ezeréves otthonunk sziklamagasából... És midőn a békediktátumot kényszerűleg aláíró Magyarország lemondott rólunk, mert erőszakkal leszakítottak, akkor nem elvetett minket, nem vette le rólunk a gondját, hanem legyőzött, megtiport, kivérzett, kifosztott országként tudomásul vette a főhatalom-változást. Mi mást tehetett volna?” Az indulat és a szövegértelmezési pontosság mögött a 2004. december

5-ei magyarországi népszavazás kudarcra áll, de az író e tekintetben is különbséget tesz: „Trianont és december ötödikét, a hirtelen-kelletlen összecsapott, elszietett, végig nem gondolt, civil szervezeti irányból kierőszakolt népszavazást súlyban, jellegben így összemosisni: abszurditás.” Sütő számára a Kós Károly-i kiáltvány, a húszas évek szellemisége, történelmi távlatában már hivatkozási alapul szolgálhat a jelen esemény értelmezéséhez. Mert „akik elvetik a súlyt”, valósággal „trianoni csapásként átkozzák a történeteket”.

A „műzaj-herkuleség” nagy változás és veszély korában címmel (1983–94) Páskándi Géza hatalmas tanulmányban (habár „Néhány általános gondolat Kós Károlyék szerepéről” alcímmel) értékeli Kós Károly életművét – a politikait, a művészt, azon belül az építészetit is. Több oldalnyi kultúrtörténeti áttekintés, sokfelé ágazó-szalazódó elmélkedés után azt a kérdést teszi föl Kós Károllyal kapcsolatban elsőként: „mi a lélektani s nem csak lélektani oka annak, hogy Kós Károly, a nagyon tehetséges és később roppant eredeti építész „sokműfajúságra” adja fejét”? Páskándi az építész lehetőségei felől közelíti meg a választ. „Kós építészettörténetileg maradandó – és folytatandó! – munkát kezdett, de – hogy stílszerűek legyünk – a maga lerakta fundamentumot és falrészét nem tudta betetőzni, még ha vannak is csodálatos eredményei.” Ennek egyik oka abban keresendő, írja Páskándi, hogy az építészet egyrészt költséges művészet, másrészt az újabb építészet minden szempontból a „praktikusság, a tömegépítkezés irányába fejlődik”. Kós mindehhez úgy viszonyul, „mint a kézműves a nagyiparhoz. És alul kell maradnia.” Kós számára a ház egy kicsit szentély is, amely személyiség és a hagyomány méltóságát őrzi. A román államtól Kós Károly aligha számíthatott megrendelésekre, de neki mindenképpen „szüksége van a közéletre, túl saját alkotói nyugtalanságán, túl azon, hogy – az akkori idők magyar politikushíányában – kisebbségi népszolgálat szerepvállalása is megfogalmazódik lelkében”. Nem pusztán arról van szó tehát, írja Páskándi, ami sok nagy művésznél is előfordul, hogy „nem elégíti ki a művészet egyik ága, mert másfelől mindig alkotó energia-többlet halmozódik fel, ami feszíti-nyugtalanítja, mert érzi fontosságát”, hanem arról is, hogy aligha tehetne mást. „Társadalmi kényszerről” van szó tehát. A „cselekvés realizmusának” nevezi azután azt a magatartást, amellyel, társaival együtt, magasba emelte a „kultúrpolitikai épületet”.

A Páskándi-tanulmány második tétele a transzszilvanizmus értelmezése: ismét bő történeti előrajzzal. Úgy látja, a fogalom elválaszthatatlan Kós Károlytól, még akkor is, ha a „transzszilvanizmus változó jelentésű fogalom, politikai pillanatot, történelmi helyzet módosítja, szűkíti vagy tágítja jelentését. Sőt: bővülő vagy zsugorodó fogalmi köre alkotóegyénekenként is változik.” Kós Károlyék elsőrendű érdeke volt, hogy útját állják „minden revans-szellemnek” – innen a *Kiáltó* szóban is kifejezet „lojalitás”. „A vesztesek ideológiája volna Kóséké?” Nem, s Páskándi szerint: a transzszilvanizmus bizonyos „átmeneti megoldást sugall. Áthidalást. Halasztást.” És „várakozó álláspontot”. De mégsem tekinthető pusztán „taktikai lényegűnek, mert elvisége van, humanisztikus principialitása és mögötte az együtt élő népek közös, reális harcai, a közeledés megannyi ténye”. A két világháború

közötti erdélyi magyar szellemiség még „semmilyen bűntudatkurzusban nem vett részt (ez tükröződik Kós Károlyék egészséges hagyományvédelmében s a józan, mértéktartó közeledés tényeiben)” – szögezi le Páskándi.

Kós Károly és Kós Károlyék „politikai realizmusa” kellett ahhoz, hogy átlásák: akármeddig is tart, akár rövid és átmeneti, akár hosszú és végleges a versailles-i döntés érvényes hatálya – mindenképpen cselekedni kell. Ekkor és ezért született meg a *Kiáltó Szó*. A kiáltványnak arra a nevezetes és többnyire a félremagyarázások okát jelentő mondatára, mely szerint Erdély „külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel”, Páskándi tisztázó célzatú értelmezést ad. Alapvetően hamis volna ezt úgy értelmezni, véli, mintha Kósék tagadnák a magyar kultúra, szellemiség lényegében egységes voltát. Mintha elfelejtenék, hogy az erdélyi magyar az egyetemes magyar kultúrához tartozik. „Az önállóság-hangoztatás a kérdésben valójában e kultúra táji-történelmi couleur locale-jára vonatkozik. És arra, hogy az együttélés bizonyos – pozitív! – helyi színeket, sajátos többletet ad hozzá. A jótékony kölcsönhatásokról szól tehát.” Kóséknak abszolút módon igazuk volt, amikor nem azt hangsúlyozták, ami elválaszt, hanem azt, ami összefog. Ez volt az egyetlen helyes és emberi megoldás. Kós Károlyék, a *Kiáltó szó*, majd a Céh – s a Helikon-beli társak nagy értékű alkotásokat, maradandó közösségi munkát nyújtottak az egész romániai magyar kisebbségi közélet és kultúra számára, mondja Páskándi. Ez egyik „legnagyobb eredménye volt Kósék politikájának, amelyben a katolikusok, örmény katolikusok, mózesvallásúak, protestánsok és mások – egészen természetesen – egy- és teljes értékű magyarnak számítottak”.

Kós Károly írásművészetére utalóan kifejti, hogy „mennyire anyakultúrában gondolkodik, mennyire nem kívánják és nem akarják leválasztani – valamiféle provinciális kultúraként – az erdélyit az egész magyar szellemiségről”. A Szent Istvánról szóló regényét, *Az országépítőt* említi, s annak „remekbe ötvözött archaizáló nyelvét”. Páskándi rendkívüli jelentőséget tulajdonít a szepesvári nyelvnek, abban megtartó erőt lát: „az élő, eleven, elfolyó és porló beszélt nyelv megtartó szerkezetet, formát akar, hogy kiállja az idő próbáját, ne hulljon szét, ne kopjon meg a szócséplő hétköznapiakban. Kósék számára a nyelv az ünnepélyesség pillanata is, kissé szertartásnyelv, amely által emlékezni lehet a hovatartozásra, a honnan jövésre. Az identitástudatot erősíti. Az egész magyarsággal, magyar múlttal való azonosságot, azonosulást.”

Összegzőképpen Páskándi azt írja: Kósnak legnagyobb építménye az „erdélyi cselekvő realizmus megalapozása”. A „változásban a veszély és a veszélyben a változás dialektikájának” érzékeny felismerése. Kósék gátat tudtak vetni a „tömeges asszimilációnak, a népiértéktörésnek, a revans látványosabb és gyakoribb formáinak, a nyelv-, kultúra- és hagyományirtásnak”. A nemzetiségi lemorzsolódás alig volt számottevő, „bárha a burzsoá nacionalista Románia mindent megtett érdekében”.

Muszáj-Herkules volt Kós Károly, de olyan, vallja, véli Páskándi, aki „végtelenül boldog ember lehetett, mert millióan szerették, becsülték, nagyságát már

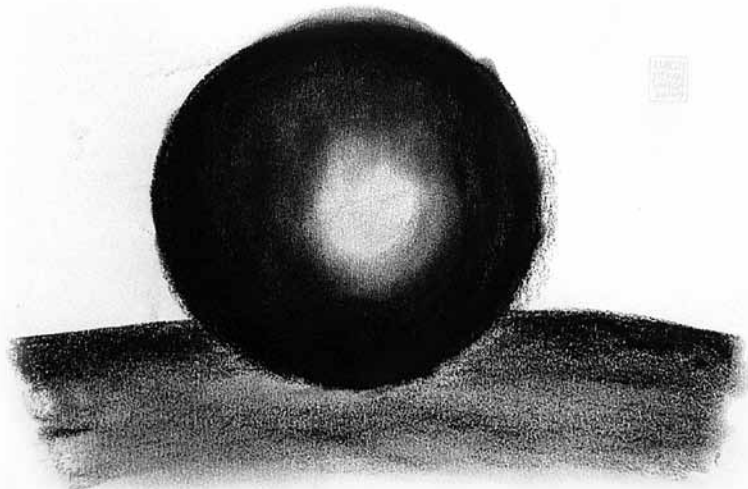
életében elismerték. Ő ezt bölcs, szórakozott mosollyal, többnyire hallgatagon tűrte el. Boldog volt, mert nagy munkát végzett el jól, messzire hatóan.”

Számos verset is portréértékűnek értelmezhetünk. A költői beszéd tömör, sűrű szimbolizmusa, a metaforákból építkező poézis, a *kép* gondolati szálakat köt egybe, s a vizualitás erőteljes hatására támaszkodva néhány sorban is teljes személyiségrajzot képes megépíteni. Például a kortárs, korbeli eszmetárs, Áprily Lajos 1923-as költeményében (Kós Károlynak. Születésnap vers, Kós Károly negyvenedik évfordulójára) még a közelmúlt nemzeti tragédiájára utaló metaforával indítja a lírai gondolatot, személyes érintettséggel, hiszen együtt élték át a történelmi traumát: „Ősz nem sodort még annyi lombot, / annyi riadt szót: „Minden összeomlott. / Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem, / vasárnap reggel a hegyekre mentem.” A hegy s völgy vizuális megjelenítése azután a forrongó, változó, tragédiával terhes történelem szimbólumává lesz, a kép a hegy, a nemzet önmeztartó erejét, a minden változásnak ellenálló képességét hangsúlyozva, de nem a maradiság, a maradandóság, nem a zártság megtestesítőjeként, hanem éppenséggel a forrongással szembeni tisztaság és béke színhelyeként: „Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól. / Itt fenn fehér sajttal kínált a pásztor. / És békességes szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenája.” A *Kiáltó* szó üzenete jelenik meg a versben, a Kós Károly vallotta békességóhajítás, az egymás mellett élés békességének lehetősége. A költő egyetlen szóba keretezi végül a gondolatot: ez a minden tragédián diadalmaskodó táj maga Erdély.

A kései poétautód, Farkas Árpád 1983-as, a születés centenáriuma írott verse (*A szembejövőnek*) már nem utal sem konkrét se metaforisztikus szinten a nemzettragédiára: ő az építész és a szóval élő, az író, az ígét hirdető Kós Károly kultikus arcát festi meg: „Jöttél patamorajt túlkiáltó szónak, / zsuppot rakni megrokkánó hónap, / tornyot szétzüllött harangszónak.” A „bokaharapdáló történelem” lírai képének utalása is általánosabb, kiterjeszthető idejű, s ha tudjuk, hogy a vers nem jelenhetett meg Romániában, csak Magyarországon, mert Kós Károly neve is anatómia alá esett, indokolt és fölemelő a szinte himnikus szárnyalás, a jelzők erőteljes felfokozottsága: „Tornyuló tornyaidban süket / harangok elhullatják nyelvüket.” A nyelv ősállapotát is idéző grammatikai szerkezet, a „hódítani” s nem „hódolni” jött ember földidézése, a következetesen jelen idejű versbeszéd, a „szegd fel fejed” biztatása, a „még zúg a szél körülte” sejtelmessége a nem felelhetőség, a mindenkori létezés tartományába helyezi azt, akinek a nevét sem írja le a költeményben. Ezzel a poétai gesztussal mintegy a jelen kényszerűségeire is utal (ha leírná, bizonyosan nem jelenhetne meg a költemény, s hogy így sem jelent meg, az a román politika ráadásajándéka lehet: ezzel kapcsolatban Dávid Gyula ír *A Kiáltó* szó. A betiltott centenárium címmel a *Kós Károly emlékezete* című kötetben, Nap Kiadó, 2005). Másrészt, a címre figyelve, bibliai allúziókat látunk, a föltámadott és a kételkedőkkel szembejövő Megváltónak a hitetleneket önnön létezésével meggyőző krisztusi jelenete rémlik föl a versben. Amelyben nincs konkrét nemzeti traumára utalás, csak annak jelzése, hogy Kós Károly, a szembejövő, e traumák átélője, kibeszélője, időn és téren túl, a mindenkori nemzeti közösség kultikus alakja lett s marad.

Kányádi Sándor is a visszatekintő attitűd vershelyzetéből indítva az embernek és istennek „kőből”, „fából” építkező, az embernek házat, az Istennek templomot rakó Kós Károly mesterségének megjelenítésére építi föl a lélekhez is szóló alkotó portréját (*Kós Károly arcképe alá*, 1968). A versbeszéd annak az ellentétes szituációnak az erejére támaszkodik, amely szerint a romlékony házak eltűnhetnek az időben, de az ige, a szó, a Kós Károly képviselte eszme minden anyagnál maradandóbb, hatóbb, élőbb: „raktál a léleknek / kőnél, cserefánál / erősebb igékből/ várat. / Áldjon érte Isten, / áldjon érte ember; / Isten s ember / dolga”. A verszárlat egy új képpel új s erős metaforába zárja a vén, barázdált arc és a vén kalotaszegi hegy, a Magura látványát: „Barázdált orcádról / az idő aláfol, / mint az olvadó hó / a vén Maguráról.” A versfordulat kiemeli Kós Károlyt a mindennapi létezés helyzetéből, egybeolvasztja a természettel, s ez a metafora nemcsak az időtlenséget, az örökkévalóságot ajándékozza a vers alanyának, de felidézi Kós Károly szemléletének, építési, írói alkotásainak mély, nagyon hangsúlyos természetközelségét is.

Az évek, évtizedek teltén, az utókor szemlélete kultikus alakká emelte Kós Károlyt: a szülőföldszeretet, a nemzetisége iránti feladatvállaló elkötelezettség, az értelmiségi-szellemi kötelességtudat, az együtt élő népekkel való békesség-óhajtás, a szellemi-kulturális, a nyelvi hagyományok megőrzésének, a természettel való együtt-létezés szükségességének, a kollektív kisebbségi jogok mindenkori bátor képviselőténak példázatos alakjává. Arany János verse jut eszünkbe, a *Széchenyi emlékezete*, annak 24. szakasza, s főképp az utolsó két sora, mert illőnek véljük Kós Károlyhoz: „s nőttön nő tiszta fénye, / Amint időben, térben távozik”.

Varga Luigi: István szénrajza